

Андрій Плахонін (Київ)

ХРИСТІЯНИЗАЦІЯ РУСІ НА СТОРІНКАХ «ЗАГАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ» СТЕПАНОСА ТАРОНЕЦІ

(як народжується історичний міф)

Степанос Таронці на прізвище Асох'ик у своїй «Загальній історії» пише, що Візантійський імператор Василій II приблизно в 986 р. розпочав активну кампанію по переселенню вірмен з східних провінцій до Македонії з метою використати їх там у боротьбі проти наступу бунтівних болгар. Митрополит Севастійський і місцеві єпископи, користуючись надзвичайним станом, розгорнули репресії проти вірменського монофизитського духовенства. Сіон, єпископ Севастії, і Іоанес, єпископ Ларисси, прийняли халкидонське віросповідання, а нескорившихся відіслали в кайданах до Константинополя. Один з них, єпископ Гавриил, помер від тортур у в'язниці. Заборонивши вірменським церквам навіть дзвонити перед службою, митрополит Севастії разом з митрополитами сусідніх епархій надіслав декілька листів до католікоса Хачика з вимогою зректися монофизитства.

Незабаром імператор Василій II відрядив означеного митрополита до Болгарії. Цар болгар забажав одружитися з сестрою імператора. Замість сестри з митрополитом була відіслана якась інша жінка. Обман розкрився, і митрополит був осуджений як «перелюбник і ошуканець, царі болгарські спалили його, обклавши хмизом і соломою»¹. Історія вельми повчальна і така, що не викликала до цього часу жодних коментарів істориків, незважаючи на те, що невідповідності в ній так і впадають в око.

Степанос Асох'ик, який народився в області Тарон на заході Вірменії, був придворним католікоса Саркіса (992–1019), за наказом якого і написав свою «Загальну історію», що продовжувала традиції «Історії Вірменії» Іоанна Драсханакертці. Компілятивна на початку, «Загальна історія» в описі подій з 929 по 1004 рр. практично є свідченням сучасника². Як вардапету вірменської церкви, Асох'ику були відкриті архіви католікосата і Багратидів, що поясняє його виняткову інформованість у справах Вірменії і східної частини Візантії³. Асох'ик був прибічником чіткого, навіть лапідарного стилю, — «недоумкуватого» за його ж власним визначенням. В той же

час історія анонімного севастійського митрополита явно дисонує з всією самостійною частиною хроніки як своїм анекдотичним характером, так і фактологічною недостовірністю.

Перше, що впадає в око в цій історії, це сюжет сватання «царя Болгар». Асох'ик датує його, як і події в Севастії, 986 роком. Протягом цього року анонімний митрополит проводить репресії вірменських священників, листується з каталікосом Хачиком і отримує, принаймні, одну задокументовану і наведену в праці вірменського історика відповідь, відбуває до Константинополя, звідки прямує до Болгарії, де й гине, спалений у вогнищі. Така насиченість подіями має насторожити дослідника і визвати припущення про штучний характер хронології, зсунутої автором в угоду повчальному характеру оповіді. І дійсно, розповідь несе у собі всі ознаки повчання:

1. *Передначальний гріх*: «...Легкодухі пастирі і митрополит севастійський почали пригноблювати вірмен за віру. Останній, озброївшись жорстокістю, почав знущатися з священників...» Один з них помирає за свою віру.

2. *Шанс для каяття і впертість у гріхах*: «...Згаданий митрополит разом з іншими митрополитами почали писати великі послання до володаря Хачика. Відповідні заперечення на них були сповнені сильних доводів... Митрополит, отримавши це послання, хоч і осоромився, не відмовився від своєї злости...»

3. *Подальше і кінцеве моральне падіння*: Обман болгарського царя шляхом підміни жінок.

4. *Заслужена кара*: «...Засудили митрополита як перелюбника та ошуканця; царі болгарські спалили його, обклавши хмизом та соломою...»

Однак на цьому повчання ще не закінчується. Воно уплетено до історії трьох країн, — Візантії, Вірменії, Болгарії. Згідно до Асох'ика, митрополита спалили брати Комсадцагамі (Комітопули), нібито вірмени за походженням. «В цьому році..., коли в тортурах помер Гавриил ієрей севастійський і митрополит, винуватець його вбивства, в жорстоких муках загинув у Болгарії, нібито в наслідок помсти від Бога. В цій землі військо Василя понесло поразку. — В тому ж році цар Вард, виступивши з Багдада, вступив до Мелетини...»⁴. Покарання наздоганяє й імператора, а звершують його вірмени Комітопули. За Асох'иком, з оточення болгарами імператора рятує вірменська піхота, а грецька кіннота гине. І тільки в 1000 р., коли Василій II «наказав... вільно правити свою службу, скликаючи ударами у дошку, що було заборонено митрополитом...»⁵, в Болгарії розпочинаються перші успіхи візантійських військ.

Що до вірогідності тієї частини оповіді, яка стосується Вірменії, то немає підстав для сумнівів, але щодо подій у Болгарії... Перше ж питання, — хто саме сватався до сестри імператора? Царем Болгарії тоді був відпущений з візантійського полону Роман-Симеон, син Петра (до 991 р.); названий Асох'иком Курту — скопець. Він дійсно був оскоплений у полоні, а отже і не міг свататись, із зрозумілих причин, до сестри імператора. Припускати, що особа незнатного походження могла претендувати на цей шлюб, — неможливо. Та й двоє з Комітопулів, які дожили до того часу, — Самуїл та Аарон, — були одружені за християнським обрядом.

Повідомлюючи про Самуїла, Асох'ик пише, що він та його не згаданий по імені брат — вірменські полководці на службі імператора, — зрадивши його, перейшли на бік болгарського царя. Однак відома фамільна усипальниця Комітопулів у селищі Герман на озері Пресна, де поховано батька — коміта Никиту Шишмана, мати, брата⁶.

Отже, не було сватання болгарського царя, не було братів вірмен і торжества божої справедливості. Скоріш за все, і смерть севастійського митрополита була штучно пов'язана з поразкою армії Василя II в Іхтиманській ущелині в 986 р. і з початком нового наступу Варди Скліра. Єдине раціональне зерно в цій історії, — це сумнівна участь митрополита у шлюбній афері Василя II і факт його мученицької смерті. Тобто, в тому єдиному випадку, коли Асох'ик виходив не з свідчень архівних джерел і не з власних спостережень, а з міркувань божої справедливості, він припустився помилки.

На цьому можна було б завершити цей екскурс до «Загальної історії» Степаноса Таронита, якби не одне його повідомлення. В цитованому в церковній історії Никифора Каликста фрагменті «Про переміщення єпископів» йде мова про те, що в правління Василя II (976–1025) Феофілакт Севастійський був призначений митрополитом Русі⁷. Та обставина, що кафедра константинопольського патріарха була вакантною з 991 по 997 рр., дозволяє із впевненістю датувати це призначення 987–991 рр., враховуючи те, що в 997 р. митрополитом Севастії був Феодор. Ще А. Поппе ототожнив анонімного митрополита в Асох'ика як Феодора⁸. Слідом за А. Поппе, зауважимо, що Феофілакт, ймовірно, міг бути призначений в 997 р. чи був наступником Феодора Севастійського в період до 1025 р..

Однак, на користь такої думки можна навести ще один факт, — участь анонімного митрополита в історії з сватанням до сестри імператора.

Анонімний митрополит швидше за все втік з Севастії у розпалі повстання Варди Фоки, коли повстанці вступили до міста наприкінці 986 — на початку 987 рр. Прибувши до Константинополя, він одразу

призначається імператором до дипломатичної місії до Болгарії. Якщо ж вірним є припущення про його тотожність з Феофілактом, то він був посланий на Русь. Авторів одразу впали в око паралелі між оповіданнями про сватання Володимира Святославича і «царя болгар». Ще В. Лінниченко, а пізніше М. Левченко⁹ і В. Мавродін¹⁰ припустили, що взяття Херсонесу було обумовлено невиконанням Василієм II пункту угоди про шлюб з його сестрою. Ях'я Антиохійський писав, що в момент звернення Василія II за допомогою і наступного укладання угоди імператор і цар русів були ворогами¹¹. Іоаким Мніх твердить, що за рік до походу на Корсунь, тобто в 987 р., Володимир «к порогом ходи»¹². Якщо місію севастійського митрополита датувати зимою — весною 987 р., то вже наприкінці літа — на початку осені 987 р. Володимир міг зустрічати наречену у дніпровських порогів. Проте цьому суперечить той факт, що повстання Варди Фоки розпочалося тільки у вересні 987 р.¹³, а, отже, Василій II отримав змогу звернутися за допомогою до Володимира не раніше листопада, а його посольство могло бути в Києві в січні — березні 988 р. Руський корпус на човнах фіксується влітку 988 р. в битві під Хрисополем, а потім в квітні 989 р. в битві під Абідосом. Той же 6-тисячний корпус фіксує при імператорі в 1000 р. і наш Асох'ик. Виходячи з цього, поставимо питання, — коли ж міг відбутися датований літописом 988 р. похід на Херсонес? Здавалося б, вихід з ситуації полягає у тому, щоб визнати довід О. Рапова, який запропонував датувати його 990 р.¹⁴, або гіпотезу А. Поппе, який припускав, що Херсонес був містом, прибічним до Варди Фоки, а, отже, похід Володимира був наслідком союзної угоди з Василієм II¹⁵. Однак, версія О. Рапова вимагає повної ревізії датування як в літопису, так і у візантійських істориків, а також визнання того факту, що похід на Херсонес міг відбутися в той самий час, коли руський 6-тисячний корпус залишався у складі армії візантійського імператора. Гіпотезі ж А. Поппе суперечить той факт, що всі без виключення візантійські історики наголошували на різко ворожому стосовно до імператора характері походу на Херсонес; як і літопис, в якому після походу на Корсунь Володимир звертається до імператора з погрозою: «створю граду вашему, яко и сему сотворил»¹⁶.

Однак, існує інший шлях розв'язання цього протиріччя. В описі битви під Хрисополем руси згадуються разом з своїми човнами. Армія Варди Фоки була повністю розбита, але його ніхто не переслідував, і він, використавши отриманий час, сформував нову армію, яку розбивали тільки у квітні 989 р. Авторів цієї розвідки здається, що дев'ятимісячний термін, бунтівник отримав саме тому, що руський корпус був оперативно відкликаний Володимиром через невиконання

Василієм II договору. Спроба визначення дати взяття Херсонесу між 7 квітня та 27 липня 989 р. слідом за В. Г. Василевським¹⁷ і В. Р. Розеном¹⁸, які звертали увагу на те, що візантійські історики пов'язували падіння міста з атмосферними явищами, авторові здається слабо обгрунтованою. О. М. Рапов слушно звертає увагу на той факт, що, вважаючи атмосферні явища, землетруси передвісниками політичних негараздів, середньовічні автори часом цілеспрямовано зсували описувані ними події в часі так, щоб вони хронологічно відповідали природнім катаклізмам¹⁹. До того ж, часом повідомлення в тексті хронологічно зміщуються з метою запобігти розриву цілісної оповіді, так, що дуже часто автор змушений повертатися до вже описаного часу, чи забігати наперед. Тим більше, що в період з 7 квітня по 27 липня 989 р. Володимир, безперечно, ще знаходився в Корсуні. За його наказами демонтували статуї, збиралося церковне оздоблення. Згадаємо також, що за спостереженням Н. М. Богданової, в Льва Диякона²⁰ ці стихійні явища вказували на падіння міста, як на факт що відбувся²¹. Отже, саме тоді, наприкінці літа — восени 988 р. і могла відбутися облога Корсуня, яка призвела до укладання нової угоди між Володимиром і Василієм II.

Наведені факти дозволяють вирішити уявне протиріччя у хронології подій без її перегляду. Відповідно, місію Феофілакта слід віднести до осені 987 — літа 988 р., коли на час завершення битви під Хрисополем, вочевидь, і розкрився обман імператора. Володимир відкликав війська до Криму, куди і сам прибув з Києва. Після облоги і взяття Корсуня залишився ще місяць чи два на переговори і шлюб Володимира, після чого війська знову перетнули Чорне море.

Додамо також, що Василій II навряд чи пішов би на угоду з Руссю після поразки Варди Фоки. Той факт, що імператор прийняв ультиматум Володимира, свідчить як раз за те, що він вкрай потребував його допомоги в період між вереснем 987 і квітнем 989 р. Після загибелі Варди Фоки Василій II знову вже міг розраховувати на союзні вірменські і грецькі загони, які, за свідченням Асох'ика, вже 990 р. прибули на Балкани. Тим більше, що падіння Херсонесу не загрожувало безпосередньо Константинополю, особливо коли до столиці з суходолу не наближалися болгарські загони. До того ж, після балканської кампанії Святослава, спільні бойові дії болгар і русі на Балканах здаються малоймовірними, — довіру між правлячими елітами вже було втрачено. Імператор лише гостро потребував військ, і він їх отримав, — ціною сестри.

Про долю митрополита, який був викритий болгарами, можна лише здогадуватися. Він міг дійсно пізніше бути страченим болгарами як візантійський шпигун, міг бути страченим і самим Володимиром.

Останній варіант більш сумнівний, — митрополита, вбитого язичниками, все ж таки спробували б канонізувати. І для оповіді Асох'ика страта митрополита язичниками була б свідомством мученицької смерті, тоді коли загибель від рук християн — вірмен чи болгар — є нічим іншим, як божа кара.

А. Поппе віднайшов ознаки більш тривалого перебування севастійського митрополита в Києві. Це і мотиви севастійських мучеників в мозаїках і фресках Софії Київської, і запозичення інституту десятини, властивого виключно для східних областей імперії і необов'язкового навіть в Константинополі²². Проте їх можна пояснити як пізнішими церковними зв'язками, так і тим, що з митрополитом могли побути, полишивши з ним Севастію, майстри і нижче духовенство.

Співставлення свідчень Степаноса Асох'ика з синхронними грецькими і руськими джерелами дозволило нам виявити штучний характер оповіді про митрополита севастійського. Але ми можемо спробувати знайти джерела, з яких Асох'ик отримував свідчення про подальшу долю митрополита. Одним з героїв повісті про митрополита є син князя Таронського, земляка Асох'ика, магістр Григорій, який був призначений Василієм II у відбиту в болгар в 991 р. Верію²³. Відомо, що за рік до того він був солунським стратегом²⁴. При облозі Верії він загинув, а його син Ашот і Хандцитський князь Саак син Абели потрапили у полон. Від Асох'ика ми дізнаємося про окремі подробиці його перебування у полоні, що свідчить за те, що інформація від Ашота якимось чином потрапляла до Вірменії. Асох'ик завершив свою «Історію» 1004 р. Саме того року Самуїл звільнив Ашота і одружив із своєю дочкою, віддавши у володіння Диррахій. В 1005 р. Ашот здав цю першокласну фортецю візантійському загону, відплативши таким чином болгарам за загибель батька. Ця частина історії вже хронологічно не потрапила до книги Асох'ика. Проте рідкі листи полоненого Ашота могли стати джерелом для Степаноса Таронеці.

Хто саме з них вигадав завершення історії про злу долю митрополита? Це вже не так важливо. Головне, що дослідник має безпосередню можливість прослідкувати, як під пером середньовічного історика з реальних подій народжується історичний міф.

---

¹ Всеобщая история Степаноса Таронского, Асох'ика по прозванию — писателя XI столетия. — М., 1864. — С. 142–175. (Далі: Всеобщая история...)

² Абегиан М. История древнеармянской литературы... — С. 186.

³ Арутюнова-Фиданян В. А. Армяно-Византийская контактная зона (X–XI вв.). Результаты взаимодействия культур. — М., 1994. — С. 105.

⁴ Всеобщая история... — С. 177.

- ⁵ Там же. — С. 199.
- ⁶ Успенский Ф. И. История Византийской империи. — Т. 2. — М., 1997. — С. 416.
- ⁷ Honigmann Ĺ. Studies in Slavic Church History. — Byzantinion. XVII (1944–1945). — P. 148–158.
- ⁸ Поппе А. В. Истоки церковной организации Древнерусского государства // Становление раннефеодальных славянских государств. — К., 1972. — С. 135.
- ⁹ Левченко М. В. Очерки по истории русско-византийских отношений. — М., 1956. — С. 359–360.
- ¹⁰ Мавродин В. В. Образование древнерусского государства. — Л., 1945. — С. 330–331.
- ¹¹ Извлечения из летописи Яхьи Антиохийского барона В. Р. Розена. — СПб., 1883. — С. 23.
- ¹² Голубинский Е. История русской церкви. — Т. 1, ч. 1. — М., 1901. — С. 245.
- ¹³ Зауважимо, що Асох'ик датує початок дій Варди Фоки проти Василя II 986 р., але відмічає, що повстання тривало два роки (С. 178). Отже, він датує його 986–988 рр. Принаймні, початок повстання Варди Фоки можна датувати самим кінцем 986 р., а не вереснем 987.
- ¹⁴ Рапов О. М. Русская церковь в IX — первой трети XII веков. Принятие христианства. — М., 1988. — С. 238.
- ¹⁵ Поппе А. В. О причинах похода Владимира Святославича на Корсунь 988–989 гг. — Вестник Московского университета. Серия История. — 1978. — № 2. — С. 45–48.
- ¹⁶ ПСРЛ. — Т. 38. — Л., 1989. — С. 51.
- ¹⁷ Василевський В. Г. К истории 976–986 годов // Василевский В. Г. Труды. — Т. 2. — СПб., 1883. — С. 98–106.
- ¹⁸ Розен В. Р. Император Василий Болгаробойца. Извлечения из летописи Яхьи Антиохийского. — СПб., 1883. — С. 214–218.
- ¹⁹ Рапов О. М. Указ. соч.
- ²⁰ Лев Диакон. История. — М., 1988. — С. 90–91.
- ²¹ Богданова Н. М. О времени взятия Херсонеса князем Владимиром // Византийский Временник. — 1986. — Т. 47. — С. 44–46.
- ²² Поппе А. Истоки церковной организации... — С. 135–136.
- ²³ Всеобщая история Степаноса... — С. 188.
- ²⁴ Златарски В. История на българската държава през средните векове. — Т. 1, ч. 2., — София, 1994. — С. 685–686.